

Marta Sikorska-Kowalska
(Uniwersytet Łódzki)*

ŚRODOWISKO INTELIGENCJI RADYKALNEJ NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU. PRÓBA PORTRETU

Streszczenie: XIX-wieczni uczestnicy polskiego ruchu socjalistycznego wyraźnie podkreślali, że został on zbudowany przez inteligencję. We wspomnieniach polskich socjalistów odnajdziemy charakterystykę typów polskiej inteligencji, która przystąpiła do socjalizmu. Odnajdziemy również motywy wyboru radykalnej drogi ideowej.

Próba charakterystyki środowiska radykalnej inteligencji, którą łączyły poglądy lewicowe, zawiera pytania o tożsamość, patriotyzm, stosunek do socjalizmu, niepodległości i polskości. Ważny jest również stosunek do lewicowości i trwałość związków z socjalizmem, bowiem odchodzenie od lewicowych zasad, poszukiwanie nowych dróg ideowych, było typowe dla „pokolenia niepokornych”, którzy często młodzieńcze ideały zamieniali na inne postawy i poglądy.

Badania biografii lewicowych działaczy politycznych, społeczników, uczonych, ukazują sylwetki ludzi wybitnych, ideowych, zaangażowanych na bardzo szeroką skalę w pracę na rzecz danej warstwy społecznej czy lokalnej wspólnoty. W grupie radykalnej inteligencji, zorientowanej lewicowo odnajdujemy wybitnych uczonych, intelektualistów, którzy pracę polityczną łączyli z realizacją misji społecznej. Prowadzili często szeroko zakrojoną działalność oświatową, byli popularyzatorami wiedzy z różnych dziedzin.

Próba skreślenia portretu socjologicznego środowiska radykalnej inteligencji, ma na celu ukazanie złożoności biografii przedstawicieli tego pokolenia. Ma stanowić próbę odpowiedzi na pytanie co było spoiwem tego pokolenia, jaki był klucz ideowy, który łączył radykalną, socjalistyczną, postępową inteligencję polską.

Słowa kluczowe: inteligencja, socjalizm, przełom XIX i XX w., portret zbiorowy.

Uczestnicy polskiego ruchu socjalistycznego działający w XIX w. wyraźnie podkreślali, że został on zbudowany przez inteligencję. Kazimierz Pietkiewicz skreślił charakterystykę dwóch typów inteligencji, która przystąpiła do socjalizmu. Pierwsza grupa stanowiła:

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Katedra Historii Polski XIX w., email: prepudrech@o2.pl.

[...] ponieważ czystą kartę – „tabula rasa”, na którą mogła się wpisać wszelka idea żywotna w kraju, – i o ile tylko dany osobnik miał uczuciowe podścielisko altruizmu do jej przyjęcia. Dla inteligenta tej kategorii dość było nieraz przeczytać Marksa – żeby się stać socjalistą¹.

Drugi typ inteligenta – socjaliści był zdaniem autora wspomnień pepeesowych znacznie bardziej złożony:

Inteligencja z aspiracjami społeczno – politycznymi, z odziedziczonym uczuciem patriotyzmu z tradycją walk o wolność – ludzi nieraz starej kultury o wysubtelnionej wrażliwości, skomplikowanej budowie umysłu i wielostronnej wiedzy. Dla tych nie wystarczyło przeczytanie Marksa, bo przede wszystkim musieli rozstrzygnąć problemat stosunku nowych idei do tradycyjnych dążeń wolnościowych które – chociaż wstrzymane w swoim biegu ręką przemocy, – pozostawały w ich pojęciu jako prawda absolutna. Toteż dla nich niezbędny był obok Marksa – Limanowski².

Odwołując się do tych rozważań warto podjąć próbę zdefiniowania, co oznaczało na przełomie wieków XIX i XX przynależć do radykalnej inteligencji. K. Pietkiewicz pisał na początku lat 20. XX w., że dla wielu polskich socjalistów idea marksizmu była zbyt wąska, niewystarczająca. Wydaje się jednak, że bez wyznawania marksizmu socjaliści polscy zatracali swój radykalizm. Ponadto, kiedy raz przystąpiło się do socjalistów, piętno radykała, burzyciela ładu społecznego, rewolucjonisty, a tym samym człowieka niebezpiecznego, któremu nie można zaufać, łączyło się z imieniem na zawsze – przekonał się o tym choćby Józef Piłsudski w latach I wojny światowej, kiedy sam już za socjalistę się nie uważał.

W skład środowiska radykalnej inteligencji wchodziły pokolenia socjalistów, których pierwsze stanowili urodzeni na przełomie lat 50. i 60. XIX w. Grupa ta dorastała w poczuciu klęski narodowej, strat materialnych i moralnych. Poddana została przy tym ostrej rusyfikacji. Część radykalnej inteligencji wywodziła się ze spauperyzowanego ziemiaństwa, pozbawiona majątków rozpoczynała kariery urzędnicze, a przede wszystkim wkraczała na pola naukowe. Drugi filar radykalnej inteligencji polskiej stanowiły dzieci spolonizowanego żydowskiego mieszczaństwa, zazwyczaj bardzo bogatego³. Zagraniczne studia, odbywane na zachodzie Europy albo w Cesarstwie, prowadziły do zerwania z mieszczańskimi wartościami, a często także z rodziną. Mimo rozbratu z warstwą społeczną, z której się wywodzili, wpływ polskiego patriotyzmu pozostawał w tym środowisku

¹ K. Pietkiewicz, *O czasach pepeesowych i przedpeesowych słów kilka*, [w:] *Księga Pamiątkowa PPS. W trzydziestą rocznicę*, Warszawa 1923, s. 29.

² *Ibidem*, s. 30.

³ M. Micińska, *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa 2008, s. 117–118; L. Hass, *Pokolenia inteligencji Królestwa Polskiego*, [w:] *Inteligencji polskiej dole i niedole XIX i XX wiek*, Łowicz 1999, s. 130–131.

bardzo silny. Miał on charakter sentymentalny, dla socjalistów pochodzenia żydowskiego stanowił często jeden z filarów tożsamości, łączący ich z polskością.

W kolejnych pokoleniach inteligencji polskiej, dorastających pod zaborami, odnajdujemy młodych ludzi o radykalnym nastawieniu. Julian Marchlewski (1866) i Józef Piłsudski (1867) należeli już do trzeciego pokolenia inteligencji. Szeregi partii socjalistycznych zasilali także ludzie urodzeni w latach 80. i 90. XIX w. oraz w pierwszej dekadzie wieku XX. Doświadczenie pokoleniowe w swoich pracach szczegółowo scharakteryzował Ludwik Hass. Pisząc o środowisku socjalistów zaznaczył, że ważniejsze wydaje się doświadczenie ideowe, które wyrastało ponad więzi pokoleniowe, jednoczyło i kształtowało nową tożsamość socjalisty⁴.

Ważną rolę w podejmowaniu decyzji o akcesie do socjalizmu odgrywało patriotyczne wychowanie oraz indywidualna wrażliwość, szerokie spojrzenie na problemy społeczne, otwartość, a także wykształcenie. Ponadto socjalizm przyjmował inne, nowe definicje dotyczące społeczeństwa, narodu, państwa, zastępował je pojęciami klasy oraz równości i sprawiedliwości społecznej.

Socjalizm i ewolucja społeczna oraz ideowa, jaką przeżyć musieli socjaliści, zmuszała do refleksji nad własną tożsamością, nad ową „symboliczną interpretacją jednostki, odnoszącą się do tego, czym jest we własnych przekonaniach i czym ma nadzieję być”⁵. Wydaje się, że zagadnienie to w sposób szczególny dotyczy skomplikowanych relacji zachodzących w życiu ludzi zmieniających przynależność społeczną, narodowościową, religijną.

Przełamywanie barier, granic, czy też ich budowanie, zakreślanie, wpisane jest w poszukiwanie tożsamości człowieka. Tożsamość określa wiele czynników: pochodzenie, płeć, przynależność pokoleniowa, religia, światopogląd, przynależność społeczna, lokalna, obywatelstwo, język i inne. Budowanie tożsamości jest to proces zakreślania granic. Jak zauważył Hans Henning Hahn:

[...] każdy człowiek jest jednocześnie członkiem różnych grup [...] a każda jednostka posiada złożoną tożsamość. Wiele grup próbuje zaś wytworzyć w swoich członkach poczucie stałej identyfikacji z kilkoma tożsamościami. Najczęściej próbuje się stworzyć znak równości między tożsamością narodową i religijną bądź wyznaniową⁶.

Problem przekraczania granic i zakreślania indywidualnej tożsamości dotyczył socjalistów, którzy wiązali się z radykalną, burzącą stosunki społeczne ideą Marksa.

⁴ L. Hass, *Pokolenia inteligencji...*, s. 130–132.

⁵ Z. Bokszański, *Tożsamość. Integracja. Grupa. Tożsamość jednostki w perspektywie teorii socjologicznej*, Łódź 1989, s. 13; definicja tożsamości podana przez A. Brittan.

⁶ H.H. Hahn, *Centrum i peryferie: zmienność i podobieństwo mechanizmów generujących stereotypy*, [w:] *Akulturation/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, red. R. Traba, t. 1: *Stereotypy i pamięć*, Warszawa 2009, s. 38–39.

Marksizm był najważniejszym elementem, który definiował polskiego radykała, socjalistę. Wyznawcy Karola Marksa, którzy głosili zasady naukowego socjalizmu, stanowili odrębny typ inteligenta polskiego⁷. Wyróżniali się wśród inteligencji nie tylko głoszonymi poglądami, ale także postępowaniem i działalnością oraz stylem życia. Często także marksizm wiązali z ideą niepodległości, bowiem wielu polskich socjalistów Marksa uważało za głosiciela niepodległej Polski i orędownika spraw polskich. W 1918 r. w setną rocznicę urodzin Marksa, Emil Haecker pisał: I socjalistom polskim nie szczędził rad zasadniczych. Kwestie polską znał doskonale, bo obznajomiony był zarówno z historią i literaturą polską, jak również z całokształtem polityki europejskiej. Był on gorącym zwolennikiem niepodległości Polski. W roku 1870 pisał Marks imieniem rady generalnej Międzynarodówki do rosyjskiej sekcji Międzynarodówki w Zurychu:

Powiadacie w programie waszym, że jarzmo carskie, gniotąc Polskę, powstrzymuje wolność obu narodów, tak polskiego, jak rosyjskiego; moglibyście dodać, że rosyjski gwałtowny zabór Polski jest zgubną podporą i rzeczywistą przyczyną istnienia militarystyki w Niemczech, a w skutek tego i na całym łądzie. Z tego powodu socjaliści rosyjscy, pracując nad rozbięciem kajdan Polski, biorą na siebie wielkie zadanie zniweczenia militarystyki, co jest koniecznym jako warunek przedwstępny dla ogólnego wyzwolenia proletariatu europejskiego⁸.

W dziesięć lat później na obchód 50-tej rocznicy powstania polskiego z roku 1880, urządzony przez redakcję polskiego pisma socjalistycznego „Równość” w Genewie⁹, przysłał Marks list, w którym przywodzi treściwie porozbiorowe dzieje Polski i kończy swe wywody okrzykiem: „Niech żyje Polska!”¹⁰ Wiara w Marksa jako głosiciela niepodległości Polski, była elementem propagandy wykorzystywanym przez socjalistów. Niepodległościowe koncepcje Marksa powodowały, że był on akceptowany przez prawie skrzydło polskiego socjalizmu. Stanowiły one dylemat dla grupy o poglądach internacjonalistycznych, były dyskutowane, ale w żadnej mierze nie dyskredytowały całości systemu Marksa, który ponadto nie był spójny.

Jednak znajomość marksizmu, a wcześniej jeszcze rosyjskiej myśli radykalnej kształtowała poglądy polskich socjalistów i miały wpływ na radykalizm tych

⁷ A. Molska, *Wstęp*, [w:] *Pierwsze pokolenie marksistów polskich. Wybór pism i materiałów źródłowych z lat 1878–1886*, red. A. Molska, Warszawa 1962, s. 5.

⁸ E. Haecker, *Karol Marks. Jego żywot i nauki. W setną rocznicę urodzin*, Chicago 1918, s. 3–4.

⁹ „Równość”, miesięcznik socjalistyczny, wydawany w Genewie w latach 1879–1881 przez S. Mendelsoń, M. Jankowską, K. Dłuskiego, S. Dicksteina, W. Piekarskiego, L. Waryńskiego, z czasopiśmie współpracował B. Limanowski. „Równość” była piśmie programowym polskich socjalistów. W pierwszym numerze został opublikowany tzw. program brukselski. Konflikt w sprawie stosunku do anarchistów doprowadził do rozłamu, a następnie upadku czasopisma, jego kontynuacją był „Przedświt”.

¹⁰ E. Haecker, *op. cit.*, s. 3–4.

poglądów i postaw. Podkreślić należy, że idee te stawały się przede wszystkim bliskie studentom szkół wyższych. Polacy, którzy zetknęli się z ideologią socjalistyczną studiowali w Instytucie Technologicznym, w Instytucie Górniczym, w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa, w Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu, kobiety na kursach Bestużewskich (wcześniej byli absolwentami gimnazjów).

Polscy wyznawcy marksizmu zdobywali wiedzę o zasadach i ideologii Marksa najczęściej poprzez studia w Cesarstwie. Niezwykle atrakcyjna dla pionierów polskiego socjalizmu była również rosyjska jego odmiana. Podczas studiów poznawali dzieła rosyjskich publicystów i pisarzy, które kształtowały ich poglądy i postawy¹¹. W pracach Nikołaja Czernyszewskiego, Nikołaja Dobrolubowa, Dmitrija Pisariewa poszukiwali polscy socjaliści rewolucyjnych wzorów. Dzięki tej literaturze zaznajamiali się z nowymi pojęciami i zjawiskami, które inspirowały, jak również budziły niepokój. Wraz z tymi autorami poznawali zjawisko nihilizmu i *Katechizm rewolucjonisty* Siergieja Nieczajewa. Poglądy te rzutowały na postawy polskich socjalistów, a poziom ich percepcji stanowił o ich radykalności.

Nihilizm oznaczał pierwotnie odrzucenie wszelkich autorytetów, nieuznawanie niczego co nie znajdowało uznania w rozumie wolnej jednostki. Centralną ideą nihilizmu było wyzwolenie jednostki od tradycyjnych przekonań i norm postępowania, narzuconych człowiekowi przez społeczeństwo, rodzinę, religię. Do tej wolności przyczynić się miało upowszechnienie nauki¹². Pod wpływem rosyjskich anarchistów pozostawali okresowo m.in. Szymon Dickstein i Ludwik Kulczycki, który zauważył, że termin nihilizm znany na całym świecie budził przestrach i zdziwienie, fascynował. Utożsamiany był najczęściej z anarchizmem Michała Bakunina, ale autor *Rewolucji rosyjskiej* definiował nihilizm za D. Pisariewem, którego uważał za głównego przedstawiciela tego kierunku myślowego. Zdaniem Kulczyckiego nihilizm nie był kierunkiem społeczno-politycznym, a skrajnie indywidualistycznym, który dążył do wyemancypowania człowieka, uwolnienia go od przesądów obyczajowych, mglistości, romantyczności, ciemnoty, a także od więzów patriarchalnych stosunków rodzinnych, religii, czy małżeństwa postrzeganego jako związek nierozzerwalny. W nihilizmie rosyjskim dostrzegał L. Kulczycki wpływy poglądów anarchisty-indywidualisty Maxa Stirnera. Rosyjscy nihilisci nie atakowali państwa jako instytucji, którą należało całkowicie unicestwić, ale podobieństwo ich poglądów ze stirnerowskimi tkwiło

¹¹ M. Sikorska-Kowalska, *Uczniowie Czernyszewskiego i Ławrowa. Recepcja rosyjskiej myśli narodniczej wśród polskich socjalistów*, [w:] *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaskilniak, Gdańsk 2013, s. 450–463.

¹² A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 310.

w koncepcji wolności jednostki i zwalczaniu wszelkich więzów intelektualnych i moralnych, które ją ograniczały¹³. M. Stirner uważał, że cała kultura ludzka jest zbiorem narzędzi ucisku nad ego, a więc „ja”, najważniejszy element stirnerowskiej filozofii absolutnego egoizmu, powinien wyrzec się wszystkiego, co postrzega jako zastany wytwór kultury zbiorowej – naukowej, obyczajowej, artystycznej, które służą utrwalaniu „mojej” niewoli¹⁴.

Prace autorów z kręgu „Sowriemiennika” należały do kanonu lektur polskiej młodzieży sympatyzującej z różnymi kręgami politycznymi. O walorach tej literatury i publicystyki szeroko w swoich pracach pisali polscy intelektualiści związani z ruchem socjalistycznym: Bolesław Limanowski, Bronisław Białobłocki, Stanisław Brzozowski, Ludwik Krzywicki, Ludwik Kulczycki, Waław Sieroszewski, Zygmunt Heryng. Refleksja dotycząca tych pisarzy znalazła się także m.in. w pracach Mariana Zdziechowskiego czy Jana Kucharzewskiego¹⁵.

Bolesław Limanowski, pisał w swoich *Pamiętnikach* o Michajłowskim, Dobrolubowie i Czernyszewskim. Dobrolubow był dla niego mistrzem recenzji, Limanowski wzorował własne recenzje na krytykach Dobrolubowa, które były:

[...] *pisane pięknym językiem, pełne trafnych spostrzeżeń i głębokich myśli, rozniecały ducha obywatelskiego, wzbudzały pragnienie doskonalenia się i działalności obywatelskiej, prawdziwie pozytywnej*¹⁶.

Z. Heryng również należał do grupy zafascynowanej pracami rosyjskich prekursorów socjalizmu, znajdował w nich inspirację ideologiczną. Heryng podkreślał z całą mocą, że to przede wszystkim Czernyszewskiemu, Ławrowowi i Dobrolubowowi zawdzięczał własne zainteresowania socjalizmem. Dzięki lekturom tych autorów sięgnął po *Kapitał* Marksa.

Opinie L. Krzywickiego na pisarstwo rosyjskich demokratów zbliżone były do poglądów Z. Herynga. Krzywicki uważał, że dzięki tej literaturze poznawano stosunki społeczne w Rosji. Fascynował go język i trafność sądów oraz talent literacki rosyjskich pisarzy¹⁷. Bronisława Białobłockiego krytycy literatury uważają za najwierniejszego ucznia Dobrolubowa, którego krytyki literackie dorównywały rosyjskiemu autorowi¹⁸. Niezwykle pozytywnie oceniał prace

¹³ L. Kulczycki, *Revolucja rosyjska. Od dekabrystów do wędrowki w lud 1825–1870*, cz. 1, Lwów 1909, s. 310–311.

¹⁴ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, cz. 1: *Powstanie*, bmrw, s. 197.

¹⁵ J. Offenber, *Z dziejów organizacji polskiej młodzieży szkolnej na Kresach*, Warszawa 1992, s. 130–131; J. Trochimiak, *Pisarze Rosyjscy a Polska. A. Hercen, I. Turgieniew, M. Czernyszewski, M. Dobrolubow*, Siedlce 2006, s. 124–140.

¹⁶ B. Limanowski, *Pamiętniki (1835–1870)*, t. 1, Warszawa 1957, s. 135.

¹⁷ L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 2, Warszawa 1958, s. 45–46.

¹⁸ J. Trochimiak, *op. cit.*, s. 127–128; S. Sandler, *U początków marksistowskiej krytyki literackiej w Polsce. Bronisław Białobłocki*, Wrocław 1954, s. 132.

Dobrolubowa L. Kulczycki, podkreślał ich walory, dostrzegał ich satyryczny ton¹⁹. S. Brzozowski pisał:

Od 14 (roku życia) czytałem przeważnie Moskali. Bielińskiego przeczytałem całego wielokrotnie, podobnie Dostojewskiego, Puszkina, Turgieniewa i Gogola. Później poznałem Dobrolubowa i Pisariewa. W uniwersytecie zaczytywałem się Szczedrinem i G. Uspienskim²⁰.

W. Sieroszewski znacznie bardziej krytycznie pisał o autorach z tego kręgu, nie ujmując im talentu i wpływu na umysły czytelników, zwracał uwagę, że ich spuścizna okazała się nietrwała²¹.

J. Piłsudski również czytał te same lektury, ale nie miały one znaczącego wpływu na kształt jego poglądów:

Co do mnie, rosyjskiej publicystyki – Dobrolubowych, Pisariewych, Czernyszewskich, Michajłowskich – nie znośm. Nużyła mię ta rozwlekła gadanina, niejasna i mglista, z mnóstwem aluzji do wypadków z życia społecznego i literackiego Rosji, która dla mnie była zupełnie obcą²².

Ale sceptyczny do owych lektur J. Piłsudski, którego nudził Ławrow, przyznawał, że autorzy ci stanowili niezbędną szkołę rosyjskich socjalistów. Brak znajomości tych prac sprawił, że był on „płytkim bardzo socjalistą” i miał kłopoty z nawiązaniem kontaktów ze studentami rosyjskimi na Uniwersytecie w Charkowie²³.

Największy wpływ na kształtowanie poglądów pierwszych polskich socjalistów, miała powieść Czernyszewskiego *Co robić*, w której autor opisał tzw. nowych ludzi. Bohaterowie powieści wolni byli od przesądów, wyznawali racjonalistyczny i materialistyczny pogląd na świat.

Z ogromnymi emocjami pisał o tych lekturach Stanisław Brzozowski:

Przy przeczuciu zapisanych kartek wpadło mi w oko nazwisko Michajłowskiego; jak pięknie byłem młodym, gdy go czytałem. Nie zmieni już nic tego faktu, że dużo najświeższych moich wzruszeń, najmłodszych, najszczerzych moich myśli, zrosło się z tymi nazwiskami. Zresztą krzywdzimy tych ludzi. Pisariew wart jest nie mniej niż, niż Stirner, zapewne dużo więcej. Michajłowskiego można czytać obok Proudhona, Carlyle, a Bieliński, Dobrolubow, Czernyszewski, mniej niewątpliwie genialni, mniej świetni myślowo (może teraz krzywdzę Bielińskiego), nie mniej zasługują na uwagę i studia niż essayiści angielscy lub francuscy.

¹⁹ L. Kulczycki, *Revolucja rosyjska. Od dekabrystów do wędrowni w lud 1825–1870*, Warszawa 1909, s. 308.

²⁰ S. Brzozowski, *Listy*, oprac. M. Sroka, Kraków 1970, s. 48–49.

²¹ W. Sieroszewski, *M.K. Michajłowski (Wspomnienia pośmiertne)*, „Prawda” 1904, nr 10, [w:] idem, *Dziela*, t. 20, cz. 2, Kraków 1963, s. 175.

²² J. Piłsudski, *Jak stałem się socjalistą*, [w:] *Wybór pism*, oprac. W. Suleja, Wrocław 2003, s. 23.

²³ *Ibidem*, s. 24.

*A drogi mój Gleb Uspieński. Stałoby się to krzywdą mej duszy, gdybym dał ich sterroryzować i zapomniał o tych pierwszych moich nauczycielach*²⁴.

W pracach Czernyszewskiego, Dobrolubowa, Pisariewa poszukiwali polscy socjaliści rewolucyjnych wzorów. Dzięki tej literaturze poznawali nowe pojęcia i zjawiska, które inspirowały, jak również budziły niepokój. Zainteresowanie tą problematyką wskazuje nie tylko na społeczny, ale przede wszystkim intelektualny charakter sporów toczony przez polskich socjalistów.

L. Kulczycki zauważył, że nihilizm jako odrębny ruch intelektualny po 1870 r. całkowicie stracił na znaczeniu, na trwałe w myśli socjalistycznej pozostała z tych koncepcji nienawiść do zewnętrznego przymusu, przede wszystkim stosowanego w państwie i rodzinie, a także nacisk na wszechstronny rozwój jednostki²⁵. Zanim to się jednak stało, postawy, które uwiecznione zostały w turgieniewowskim opowiadaniu *Ojcowie i dzieci*, zawiodły wielu socjalistów na drogę działalności terrorystycznej. Bez wątplenia grupa ta należała do najbardziej radykalnego odłamu polskich socjalistów. Za terrorem opowiadali się działacze partii Proletariat we wszystkich trzech jej wcieleniach. W skuteczność metod terrorystycznych wierzył zarówno Ludwik Waryński, jak i Ludwik Kulczycki. Metody te były również stosowane przez J. Piłsudskiego, który słabo znał rosyjskich nihilistów.

Najważniejszym pozostawało jednak pytanie o stosunek polskich socjalistów do marksizmu, który był fundamentem socjalistycznych zapatrywań. Znajomość rosyjskiej myśli narodnickiej stanowiła wprowadzenie w problematykę społeczną. Pamiętać należy także, że polscy socjaliści marksizm poznawali w Rosji, nie tylko przez kontakt z rosyjskimi rewolucjonistami, ale także tam często po raz pierwszy czytali teksty samego Marksa.

Polscy socjaliści, polska inteligencja radykalna z pewnym opóźnieniem recypowała marksizm. Jak zauważył Andrzej Walicki, uważano przede wszystkim, że marksizm był metodą badań, teorią rozwoju społeczno-ekonomicznego, teorią kapitalizmu. Marksizm wskazywał drogi ruchowi robotniczemu, ale nie był nurtem w filozofii, który zmuszał do refleksji ontologicznej i nad teorią poznania. Polscy socjaliści, m.in. Kazimierz Kelles-Krauz, uważali, że marksizm nie był systemem ani dogmatem. Polskich marksistów nie interesowały zagadnienia materializmu dialektycznego²⁶.

Wielu polskich uczonych tego okresu w naukowych poszukiwaniach wykorzystywało marksizm jako podstawę metodologiczną swoich badań. Wśród pierwszego pokolenia polskich socjologów marksizm stał się podstawą metodologiczną dla Z. Herynga, B. Białobłockiego, Wincentego Jana Dawida, L. Krzy-

²⁴ S. Brzozowski, *op. cit.*, s. 49; A. Walicki, *Stanisław Brzozowski – drogi myśli*, Warszawa 1977, s. 203.

²⁵ L. Kulczycki, *Rewolucja rosyjska. Od wędrówki w lud do upadku „Narodnej Woli” 1870–1886*, cz. 2, Lwów 1911, s. 52.

²⁶ A. Walicki, *Polska, Rosja, marksizm*, Kraków 2011, s. 283–284.

wickiego czy L. Kulczyckiego. Większość z nich podejmowała również próby pisarstwa historycznego czy zajmowała się ekonomią. Odegrali oni ważną rolę w rozwoju tej dziedziny nauki, zaangażowani byli w działalność społeczną, a także polityczną²⁷.

Wydaje się, że najwybitniejszym uczonym i najwierniejszym marksistą spośród tego grona był L. Krzywicki. Posłużę się w tym wypadku charakterystyką podaną przez Jerzego Szackiego:

Ludwik Krzywicki (1859–1941), który odegrał wyjątkowo wielką rolę w historii socjologii polskiej, był nie tylko popularyzatorem i systematizatorem materializmu historycznego, lecz również, a nawet przede wszystkim uczonym starającym się go wykorzystać w szczegółowych studiach socjologicznych, ekonomicznych, demograficznych, antropologicznych, historycznych, itp. Można powiedzieć, że interesował go nie tylko marksizm jako taki, ile możliwość jego zastosowania w naukach społecznych²⁸.

Z osiągnięć myśli marksistowskiej korzystali polscy uczeni w różny sposób, łącząc ją z innymi popularnymi koncepcjami naukowymi tej epoki. Np. Z. Heryng zyskał opinię wyznawcy poglądów ekonomicznych Karola Rodbertusa von Jagezow. *Kapitał* K. Marksa uważał jednak za jedną z najważniejszych lektur ekonomicznych XIX w. W jego poglądach i pracach naukowych wyraźnie dostrzegano również odwołania do ekonomicznej teorii marksowskiej – m.in. przyjmował za Marksem koncepcje wartości dodatkowej. Pisząc zaś pracę z zakresu metodologii ekonomii, odwoływał się do niezwykle popularnych wówczas poglądów Wilhelma Wunda. Z. Heryng był tłumaczem *Logiki* W. Wundta. Jego zainteresowania naukowe i polityczne miały ponadto swoje źródło w doświadczeniu pozytywizmu, zaliczany był do mechanicystów²⁹.

Różnymi drogami dochodzili do socjalizmu. Większość polskich marksistów z tzw. pierwszego pokolenia miała za sobą znajomość i związki z doktryną pozytywistyczną. Bolesław Limanowski był badaczem pozytywizmu, jego praca doktorska dotyczyła Comte'a. Badania naukowe nad pozytywizmem powodowały podobną, często uzupełniającą, teoretyczną refleksję nad marksizmem. Limanowski widział w *Kapitale* Marksa dzieło teoretyczne, rozwijające zagadnienia ekonomii politycznej, nie dostrzegał zaś rewolucyjnej roli teorii Marksowskiej w socjologii.

Podobnie Stanisław Krusiński, całokształt poglądów społecznych Marksa określał „filozofią rewolucyjnej ewolucji”, albo „filozofią rewolucji”. L. Krzywicki również określał przekonania Marksa jako „realistyczne pojmowanie dziejów”³⁰.

²⁷ A. Kłosowska, *Socjologia*, [w:] *Historia Nauki Polskiej*, t. 4, cz. 3, red. Z. Skubała-Tokarska, Warszawa 1987, s. 845.

²⁸ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2003, s. 502–503.

²⁹ M. Sikorska-Kowalska, *Zygmunt Heryng (1854–1931). Biografia lewicowego intelektualisty*, Łódź 2011, s. 107–109.

³⁰ S. Dziamski, *Zarys polskiej filozoficznej myśli marksistowskiej*, Warszawa 1973, s. 50–51.

Od samego początku w polskim ruchu socjalistycznym obecne były dwa nurty, popularnie nazwane nurtem socjalrewolucyjnym i socjaldemokratycznym. W ramach tych nurtów w latach 80. XIX w. polska inteligencja radykalna wiodła spory o kierunki działania ruchu socjalistycznego i kształt społeczeństwa polskiego. Dyskusja dotycząca niepodległości stanowiła następny etap debaty polskich socjalistów.

Wspomniana ideologia rosyjskiego narodnictwa oddziaływała na wizję masowego ruchu robotniczego, którego działalność można było rozwinąć już pod koniec wieku XIX. Rozwój masowego ruchu robotniczego dawał jednocześnie przekonanie o tym, że wybuch rewolucji jest nie tylko nieunikniony, ale także nastąpić miał niebawem. Na poglądy o nieuchronności rewolucji wpływała zachodnia myśl socjalistyczna. Połączenie obu tendencji znajdowało wyraz w poglądach i działalności L. Waryńskiego oraz środowiska polskich socjalistów na emigracji skupionych wokół „Przedświtu” i „Walki Klas”, reprezentowanego przez Marię Jankowską i Stanisława Mendelzona.

Inaczej analizowali panujące stosunki społeczno-ekonomiczne socjaliści związani z „Przeglądem Tygodniowym”, na łamach którego prezentowali swoje przekonania: Adam Sądziński, Bronisław Białobłocki, Stanisław Krusiński i Kazimierz Puchewicz. Uważali oni, że proces kapitalizacji na ziemiach polskich jest podobny do procesów zachodzących na Zachodzie i że przemiany społeczno-ekonomiczne winny mieć charakter ewolucyjny. Krytykowali teorie rewolucyjne, bowiem rewolucja w warunkach słabo rozwiniętego kapitalizmu stać się mogła jedynie „aktem rozpaczki wyzyskiwanych mas”³¹. Nurt ten wyrażał kierunek socjaldemokratyczny i znajdował się również pod wpływem poglądów pozytywistycznych i ewolucjonistycznych.

Oba nurty – socjalrewolucyjny i socjaldemokratyczny znalazły odzwierciedlenie w działalności organizacyjnej. L. Waryński stanął na czele Socjalno-Rewolucyjnej Partii „Proletariat”, a K. Puchewicz utworzył Robotniczą Partię „Solidarność”. Przedstawiciele obu nurtów zdawali sobie sprawę z rozbieżności ideologicznych, które A. Dębski podsumowywał na łamach „Przedświtu”:

jeden z panujących w polskim ruchu socjalistycznym kierunków „jest zwolennikiem wychowania pokolenia inteligencji socjalistycznej, chce on „kulturalnej” działalności w masach ludu i robotników, słowem – myśli dziś jedynie o robotach przygotowawczych i w oddalonej jedynie przyszłości godzi się na rewolucję; drugi kierunek „uznaje za najważniejsze organizowanie klasy robotniczej i rolniczej na gruncie codziennej walki z wyzyskiem i rzędem”, zakładając ponadto, że wybuch rewolucji może nastąpić w kraju o niewykształconych w pełni stosunkach kapitalistycznych”³².

³¹ T. Kowalik, *Wstęp*, [w:] S. Krusiński, *Pisma zebrane*, Warszawa 1958, s. LVII, za: S. Dziamski, *op. cit.*, s. 35.

³² A. Dębski, *Korespondencja*, „Przedświt” 1883, nr 10; za: S. Dziamski, *op. cit.*, s. 38–39.

Debata dotycząca istoty i interpretacji marksizmu, prowadzona przez polskich socjalistów, odzwierciedlała ich stan intelektualnego zaangażowania w ideologię i filozofię marksistowską. Wiedzona była ponadto w łonie ruchu socjalistycznego i dotyczyła jego kształtu. Znacznie trudniejszym punktem sporu było stanowisko wobec patriotyzmu i niepodległości. Polska inteligencja, także ta żydowskiego pochodzenia, wzrastała w domach krzewiących tradycję powstań narodowych, patriotyzm i dążenia do zrzucenia obcego jarzma. Nawet krytykowany przez socjalistów pozytywizm miał być formą obrony biernej, walką o zachowanie polskości. Młoda radykalna inteligencja postawiła znak zapytania w odniesieniu do tych ponadpokoleniowych wartości. Ale polscy socjaliści, także ci, którzy zdecydowanie odcinali się od idei niepodległości mieli w swoich doświadczeniach patriotyczne przeżycia i refleksje.

Feliks Kon w swoich rozważaniach bardzo silnie podkreślał rolę, jaką patriotyzm odgrywał w drodze do socjalizmu, potomkowie powstańców stawali w szeregach partii socjalistycznej. Ważnym punktem walki z rusyfikacją, kultywowania tradycji patriotycznych był dom rodzinny, pisał:

Na straży tych tradycji stały kobiety – „matki – Polki” [...] polskie matki święcie wypełniły tę misję. Kiedy już jako więźniowie zbieraliśmy dane o uwięzionych, włączyliśmy do ankiety punkt dotyczący przodków, którzy brali udział w powstaniach. Wyniki okazały się bardzo interesujące. Ojcowie, dziadkowie, a nawet matki większości więźniów brali udział w powstaniach [...]”³³.

Deklaracja patriotyczna składana była ze szczególną mocą przez socjalistów żydowskiego pochodzenia, bowiem w zdobywaniu przez nich nowej tożsamości odgrywała ona niezwykle ważną rolę³⁴. Zarówno Z. Heryng, jak i F. Kon, w pierwszych zdaniach swoich pamiętników zaznaczali, że pochodzą z rodzin całkowicie zasymilowanych o tradycjach patriotycznych. F. Kon, co jak się wydaje nie do końca było prawdą, podkreślał: „Patriotyzm zastępował w naszej rodzinie religię”³⁵. To właśnie przy szabasowych świecach opowiadano patriotyczne historie. Wielu przodków, których potomkowie przystąpili do socjalistów, brało udział w powstaniach narodowych i angażowało się w działalność patriotyczną i polityczną. Dwaj starsi bracia Maksymiliana Heilperna uczestniczyli w powstaniu styczniowym. Izidor Heilpern był adiutantem Mariana Langiewicza, siostra Paulina, współdziałała z powstańcami. Te same tradycje powstańcze kultywowano w domu Konów, oprócz zaangażowania matki i jej braci, wspomi-

³³ F. Kon, *Narodziny wieku. Wspomnienia*, Warszawa 1969, s. 14.

³⁴ M. Sikorska-Kowalska, *Asymilacja, patriotyzm, socjalizm. Heilpernowie, Konowie, Heryngowie – Żydzi – socjaliści – dylematy tożsamości*, [w:] „Należę do polskiej szkoły historycznej”. *Studia i szkice ofiarowane prof. Jakubowi Goldbergowi z okazji odnowienia doktoratu na Uniwersytecie Łódzkim*, red. R. Stobiecki, J. Walicki, Łódź 2010, s. 35–42.

³⁵ F. Kon, *op. cit.*, s. 9.

nano ponadto udział ojca Feliksa w Wiośnie Ludów³⁶. W domu Z. Herynga do powstania styczniowego przygotowywał się starszy brat Teodor i choć nie przystąpił do powstańców, zabiegi te wywarły wielki wpływ na młodego Zygmunta. Rodzina Heryngów brała natomiast czynny udział w demonstracjach patriotycznych, uczestniczyła w pogrzebie pięciu poległych ofiar manifestacji (27 II 1861) oraz w uroczystościach pogrzebowych arcybiskupa Antoniego Fijałkowskiego (10 X 1861)³⁷.

Socjaliści postawili szereg zarzutów pod adresem polskiego patriotyzmu, który w swojej tradycyjnej formie miał służyć utrwalaniu stosunków społecznych. Zdaniem młodych radykałów stał się anachronizmem, bowiem w wieku XIX dotychczasowe stosunki społeczne zostały zburzone. Zaostrzyły się, używając marksowskiego określenia, podziały klasowe, bowiem wyrosła bardzo liczna i dyskryminowana warstwa robotnicza o niskiej świadomości narodowej, eksploatowana przez właścicieli fabryk. Wytworzone pod koniec XIX w. warunki ekonomiczne powodowały, że spora część społeczeństwa, zdaniem socjalistów, zatraciła zainteresowanie sprawami narodowymi. Najsilniej kwestie te były podnoszone przez środowisko skupione wokół grupy „Równość”.

Zarówno Stanisław Mendelson, jak i Kazimierz Dłuski odrzucali tradycyjne pojmowanie patriotyzmu, uważając go za szkodliwy element życia społecznego. Patriotyzm zdaniem Mendelsona służyć miał do odbudowania dawnej państwowości i wyrósł na gruncie klasowym, nie mógł tym samym rościć sobie prawa do reprezentowania całego narodu³⁸. Dłuski dodawał, że idea socjalizmu jest szersza i większa od idei patriotyzmu. Socjalizm jest ideą wszechludzką, a nie narodową i ma połączyć wszystkich, którzy pracują, a nic nie mają³⁹. Niemałym zaskoczeniem dla środowiska związanego z Mendelsonami była postawa Marksa, który w pięćdziesiątą rocznicę powstania listopadowego apelował o odrodzenie wolnej Polski.

Radykalna inteligencja odnosiła się negatywnie do patriotyzmu i sprawy odbudowania państwa polskiego. Podkreślano, że patriotyzm dzielił, a nie łączył i był hasłem nie tylko „klas wyzyskujących”, ale również szermierzy pozytywizmu, którzy jego ideały przekuli w dążenie do

*usilnego ładowania swych kieszeni brzęczącą monetą, do pustej gadaniny o podtrzymywaniu przemysłu, rolnictwa i handlu krajowego, a ostatecznie do cichego wyzyskiwania chłopa i robotnika fabrycznego*⁴⁰.

³⁶ A. Pacholczykowa, *Feliks Kon*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 3, Warszawa 1992, s. 258–262.

³⁷ Z. Heryng, *Socjalizm przed pół wiekiem (1875–1880) w Rosji i w Polsce. Przeżycia i rozważania*, oprac. M. Sikorska-Kowalska, Łódź 2007, s. 20.

³⁸ S. Mendelson, *My i patrioci*, „Walka Klas” 1884, nr 3.

³⁹ K. Dłuski, *Patriotyzm i socjalizm*, [w:] *Pierwsze pokolenie marksistów polskich...*, s. 103–111.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 107–108.

Negatywny stosunek środowiska „Równości” do sprawy narodowej spowodował całkowite zerwanie z nią B. Limanowskiego, dla którego idea socjalizmu równa była idei patriotyzmu⁴¹.

Dyskusja dotycząca patriotyzmu była nieustannie żywa wśród polskich socjalistów, zmieniali oni również swoje poglądy i postawy. F. Kon, który do końca życia odczuwał związki z polskością, stał się otwartym wrogiem niepodległego państwa polskiego. Zaś K. Dłuski, który w swoich młodzieńczych artykułach piętnował „kramarski patriotyzm”, a w niepodległości widział krzywdę uciskanych, wstąpił do Legionów J. Piłsudskiego i brał udział w walce o wolną Polskę.

Zmiany ideowe w środowisku polskiej inteligencji nie dotyczyły tylko sporu o patriotyzm. Wielu socjalistów zmieniało swoje poglądy w sposób radykalny. Odchodzenie od lewicowości, poszukiwanie nowych dróg ideowych, było typowe dla „pokolenia niepokornych”, którzy często młodzieńcze ideały zamieniali na inne postawy i poglądy. Aleksander Więckowski, redaktor jednego z pierwszych pism socjalistycznych „Naczało” i uczestnik manifestacji w Petersburgu, przeszedł do obozu liberałów. W młodości socjalistami byli również – Bolesław Wysłouch, lider ruchu ludowego, a także Zygmunt Balicki, Mieczysław Brzeziński, Erazm Kobyłański, Aleksander Zawadzki, którzy znaleźli się w szeregach Ligi Narodowej i Narodowej Demokracji⁴². Ale również w ramach ruchu socjalistycznego wielu jego działaczy zmieniało postawy i zapatrywania, obierali prawe bądź lewe jego skrzydło. Feliks Perl znalazł się w opozycji do PPS-Frakcji Rewolucyjnej, a F. Kon został bolszewikiem. Często nie należeli już po I wojnie światowej do żadnej partii politycznej, ale nie dokonywali również gwałtownego zwrotu ideowego, pozostawali wiernymi idei lewicowości.

Do zaproponowanej przez K. Pietkiewicza charakterystyki socjalistycznego inteligenta dodać należy również jego poczucie misji, którą realizował przede wszystkim na polu społecznym. Radykalni działacze socjalistyczni, a także inteligencja sympatyzująca z lewicą zaangażowały się w organizowanie rozmaitych instytucji oświatowych. Począwszy od uczestnictwa w akcjach odczytowych, które miały często charakter propagandowy, poprzez pracę w zorganizowanych uniwersytetach, takich jak Uniwersytet Latający, kształcący przede wszystkim kobiety, Warszawski Uniwersytet dla Wszystkich, czy Krakowski Uniwersytet Ludowy. Kręgi radykalnej lewicowej inteligencji organizowały również w Zakopanem kursy naukowe dla młodzieży z Królestwa Polskiego.

Rewolucja 1905–1907 r. stanowiła moment silnej aktywizacji inteligentkich środowisk radykalnych, które nie tylko brały udział w wiecach i strajkach szkolnych, ale inicjowały, np. wydawanie *Encyklopedii Ludowej* czy tworzyły

⁴¹ B. Limanowski, *Socjalizm i patriotyzm*, [w:] *Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju. Wybór pism*, red. J. Sztumski, Warszawa 1989, s. 580–606.

⁴² L. Hass, *Pierwsze pokolenie aktywu socjalistycznego w Królestwie Polskim*, „Z pola walki” 1981, nr 3–4, s. 22.

Uniwersytet Chłopski. Środowisko to stało się inicjatorem Towarzystwa Kursów Naukowych, które kontynuowały działalność Uniwersytetu Latającego i dały początek Wolnej Wszechnicy Polskiej⁴³.

Wydarzenia rewolucyjne najdobitniej pokazują, że inteligencja uważała się za przewodnika w ruchu socjalistycznym, prowadziła działalność agitacyjną i propagandową wśród robotników, przygotowując ich do wzięcia udziału w masowym ruchu. Przyznawała sobie prawo do prowadzenia dyskusji o kształcie i kierunkach polskiego socjalizmu. Ponadto realizowała misję społeczną, prowadząc działalność oświatową wśród robotników, która nie ograniczała się jedynie do zwalczania analfabetyzmu. Inteligencja postawiła sobie za cel nauczanie niższych warstw społecznych i tym samym gorzej wykształconych na poziomie wyższym, poprzez specjalistyczne broszury naukowe i wykłady.

Podkreślić należy również, że było to środowisko otwarte na obecność kobiet, które niekiedy nawet stawały się liderkami partii. Maria Jankowska-Mendelson, Estera Golde-Strożecka, Róża Luksemburg to tylko wybrane przykłady kobiet silnie zaangażowanych w ruch socjalistyczny. Kobiety w ruchu socjalistycznym zajmowały się aktywną pracą propagandową, ale także kolportowały broń i bibułę. Angażowały się w działalność polityczną, by wyzwolić się z okowów tradycyjnej rodziny, były dobrze wykształcone, wolne intelektualnie, moralnie, dokonywały swobodnych wyborów życiowych. Kobiety w ruchu socjalistycznym cechowała wysoka wrażliwość na ludzką nędzę.

Kobiety, które przystąpiły do socjalizmu charakteryzował radykalizm i determinacja, a także dystans do tradycyjnych zasad i norm. Choć przeważnie wstąpiły w tradycyjnych mieszczańskich lub ziemiańskich rodzinach, w których nadal zachowywano religijne zasady, same odwoływały się do tradycji wyłącznie okolicznościowo. Małżeństwo, rodzina, dzieci, ściśle wiązały się z socjalistyczną deklaracją. Mąż musiał być przede wszystkim socjalistą, nie było ważne jego pochodzenie społeczne czy narodowość, dzieci wychowywano w duchu socjalistycznym.

Wiążąc się z socjalistami, zrywały z tradycyjną społecznością, zyskiwały dostęp do oświaty, swobodę podróżowania, samodzielnie dokonywały wyboru męża, czy sposobu wychowania dzieci. W nieskrępowany sposób działały na niwie publicznej. W ramach socjalizmu znajdowały swobodę wyboru, akceptację swoich życiowych założeń. Idea była szersza niż religia, tradycja czy patriotyzm zaszczerpione w domu, a jednocześnie od socjalisty nie wymagano całkowitego zerwania ze swoją dotychczasową tożsamością, pozostawiano swobodę wyboru. Bycie socjalistką było jednym z elementów tożsamości kobiet z inteligencji radykalnej.

⁴³ *Wolna Wszechnica Polska*, [w:] *Szkoły wyższe Rzeczypospolitej Polskiej*, wyd. 2, Warszawa 1930, s. 299–319.

Przystąpienie do partii socjalistycznej dawało szansę na przyspieszoną emancypację. Pozwalało na znacznie szybsze przekraczanie granic wyznaczanych przez mieszczańskie zasady, tradycję i religię, a na pewno z jej zewnętrznymi elementami: ze strojem, językiem, obrzędowością. Edukacja, małżeństwo, a przede wszystkim praca polityczna i społeczna były tworzywem tożsamości kobiet wstępujących do partii politycznych⁴⁴.

W życiu prywatnym polscy socjaliści posiadali rodziny, choć rzadko kiedy stałe miejsce zamieszkania, które często zmieniali na zsyłkę czy wygnanie. Najczęściej zawierali małżeństwa w kręgu osób o podobnych poglądach i postawach. Dzieci starali się wychowywać według wyznawanych zasad. Wychowanie takie owocowało często tym, że kontestowały one postawy rodziców, wybierając znacznie radykalniejsze ideologie i formy działalności (Wanda Wasilewska, Jerzy Ryng). Życie rodzinne podporządkowane było działalności politycznej, która dominowała i wdzierała się w sferę prywatną.

Socjalizm, zaangażowanie w partii, wielokrotnie okazywało się ważniejsze niż rodzinne obowiązki⁴⁵. Losy Estery i Jana Strożeckich (Stróżeckich) mogą stać się symbolem małżeństwa, w którym idea była równie ważna, jak miłość. Strożeccy spotkali się w działalności partyjnej na początku lat 90. XIX w. w kółkach warszawskich. Od 1893 r. związali się ze sobą jak małżeństwo, ale ich związek został zalegalizowany w sierpniu 1906 r. w Genewie. W ciągu tych kilku lat Estera Golde dzieliła życie pomiędzy studia i pracę partyjną. W 1896 r. podążyła za Janem, gdy został uwięziony w moskiewskich Butyrkach, ale jednocześnie wykorzystwała ten pobyt na nostryfikację dyplomu. W 1901 r. zawarła fikcyjny ślub z działaczem PPS z zaboru pruskiego Emilem Caspari dla uzyskania obywatelstwa pruskiego. Wydaje się, że Strożeccy nie przywiązywali wagi do formalnej strony małżeństwa, nie dbali o zalegalizowanie własnego, a ślub zawarty na potrzeby działalności politycznej nie zaważył na ich związku. Estera i Jan mieli dwoje dzieci: Irenę (ur. 1907) i Jana (ur. 1911)⁴⁶.

Inny model małżeństwa socjalistycznego reprezentowali Heryngowie. Helena Kon wyszła za mąż za Z. Herynga, ochrzczonego Żyda, pochodzącego z zasymlowanej rodziny, afirmującego swe związki z polskością i o patriotycznym nastawieniu. Miłość Zygmunta i Heleny, wspólne zainteresowania oraz pola działania spowodowały, że H. Kon zdecydowała się na heroiczny a zarazem romantyczny gest i wyjechała wraz ze swym ukochanym na zesłanie. Helena

⁴⁴ M. Sikorska-Kowalska, *Ku socjalizmowi. Przelamywanie barier kulturowych na przykładzie biografii żydowskich socjalistek działających w wielkich miastach Królestwa Polskiego – Warszawa i Łódź*, „Acta Judaica Lodziensia. Studia i materiały” 2012, nr 1, s. 61–76.

⁴⁵ Eadem, *Dom i polityka. Relacje międzypokoleniowe w rodzinach polskich socjalistów na przykładzie rodziny Heryngów*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013, s. 155–170.

⁴⁶ F. Tych, *Jan Strożecki*, [w:] PSB, t. 44, Warszawa–Kraków 2006, s. 419–421.

skazana 14 kwietnia 1880 r. w trybie administracyjnym po odbyciu kary półtorarocznego więzienia prewencyjnego i pół roku kary administracyjnej dołączyła do niego dobrowolnie w maju 1881 r. Ich ślub odbył się w Krasnojarsku, następnie zaś zamieszkali w Jenisejsku. Pierwsze dziecko Zygmunta i Heleny – Stefania, urodziło się 26 września 1881 r. na statku na rzece Jenisej⁴⁷.

Małżeństwa polskich socjalistów reprezentowały różne typy związków, ale najczęściej decyzje życiowe połączone były z wyborami ideowymi. Model ten sprawdzał się najlepiej w politycznej działalności jak i służył budowaniu osobistego szczęścia.

Radykalna inteligencja spod czerwonego sztandaru to ludzie wykształceni na poziomie wyższym, przede wszystkim posiadający dyplomy z zakresu nauk społecznych. Ludzie znający Rosję i Zachód, kulturę, literaturę, filozofię, a nade wszystko interesujący się rozwojem stosunków społecznych, dyskutujący o możliwości wybuchu rewolucji. Byli to idealisci wierzący w zaprowadzenie nowego, sprawiedliwego ładu społecznego, bez względu na to czy hołdowali oni ideologii marksistowskiej czy idei niepodległości Polski. Nie byli wolni od ideowych dylematów, które czasem powodowały rewizję poglądów lub całkowite zerwanie z wyznawanymi zasadami. Nie rzutowało to jednak na ich postawy społeczne i wyrobioną w ruchu socjalistycznym wrażliwość.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

- Brzozowski S., *Listy*, oprac. M. Sroka, Kraków 1970.
- Dębski A., *Korespondencja*, „Przedświt” 1883, nr 10.
- Dłuski K., *Patriotyzm i socjalizm*, [w:] *Pierwsze pokolenie marksistów polskich. Wybór pism i materiałów źródłowych z lat 1878–1886*, red. A. Molska, Warszawa 1962.
- Heryng Z., *Socjalizm przed pół wiekiem (1875–1880) w Rosji i w Polsce. Przeżycia i rozważania*, oprac. M. Sikorska-Kowalska, Łódź 2007.
- Kon F., *Narodziny wieku. Wspomnienia*, Warszawa 1969.
- Krzywicki L., *Wspomnienia*, t. 2, Warszawa 1958.
- Kulczycki L., *Rewolucja rosyjska. Od dekabrystów do wędrowki w lud 1825–1870*, cz. 1, Lwów 1909.
- Kulczycki L., *Rewolucja rosyjska. Od wędrowki w lud do upadku „Narodnej Woli” 1870–1886*, cz. 2, Lwów 1911.
- Limanowski B., *Pamiętniki (1835–1870)*, t. 1, Warszawa 1957.

⁴⁷ P. Samuś, *Socjalistki w Królestwie Polskim przełomu XIX i XX w. Szkic do portretu zbiorowego*, [w:] *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1994, s. 216; *Helena Heryngowa*, [w:] *PSB*, t. 9, Wrocław 1961, s. 482; A. Pacholczykowa, *Helena Heryngowa*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, Warszawa 1987, s. 519; Ze związku Heleny i Zygmunta urodziło się pięcioro dzieci, które otrzymały polskie imiona: Stefania (1881–1937), Jadwiga (1884–1957), Jerzy (1886–1937), Julian (1888–1920?) oraz Edward zmarły we wczesnym dzieciństwie.

- Limanowski B., *Socjalizm i patriotyzm*, [w:] *Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju. Wybór pism*, red. J. Sztumski, Warszawa 1989.
- Mendelson S., *My i patrioci*, „Walka Klas” 1884, nr 3.
- Pietkiewicz K., *O czasach pepeesowych i przedpeesowych słów kilka*, [w:] *Księga Pamiątkowa PPS. W trzydziestą rocznicę*, Warszawa 1923.
- Piłsudski J., *Jak stałem się socjalistą*, [w:] *Wybór pism*, oprac. W. Suleja, Wrocław 2003.
- Sieroszewski W., *M.K. Michajłowski (Wspomnienia pośmiertne)*, „Prawda” 1904, nr 10, [w:] idem, *Dziela*, t. 20, cz. 2, Kraków 1963.

Opracowania:

- Bokszański Z., *Tożsamość. Integracja. Grupa. Tożsamość jednostki w perspektywie teorii socjologicznej*, Łódź 1989.
- Dziamiński S., *Zarys polskiej filozoficznej myśli marksistowskiej*, Warszawa 1973.
- Haecker E., *Karol Marks. Jego życie i nauki. W setną rocznicę urodzin*, Chicago 1918.
- Hahn H.H., *Centrum i peryferie: zmienność i podobieństwo mechanizmów generujących stereotypy*, [w:] *Akulaturacja/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, red. R. Traba, t. 1: *Stereotypy i pamięć*, Warszawa 2009.
- Hass L., *Pierwsze pokolenie aktywu socjalistycznego w Królestwie Polskim*, „Z Pola Walki” 1981, nr 3–4.
- Hass L., *Pokolenia inteligencji Królestwa Polskiego*, [w:] *Inteligencji polskiej dole i niedole XIX i XX wiek*, Łowicz 1999.
- Helena Heryngowa, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław 1960–1961.
- Kłoskowska A., *Socjologia*, [w:] *Historia Nauki Polskiej*, t. 4, cz. 3, red. Z. Skubała-Tokarska, Warszawa 1987.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu*, cz. 1: *Powstanie*, bmrw.
- Kowalik T., *Wstęp*, [w:] *Stanisław Krusiński, Pisma zebrane*, Warszawa 1958.
- Micińska M., *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa 2008.
- Molska A., *Wstęp*, [w:] *Pierwsze pokolenie marksistów polskich. Wybór pism i materiałów źródłowych z lat 1878–1886*, red. A. Molska, Warszawa 1962.
- Offenberg J., *Z dziejów organizacji polskiej młodzieży szkolnej na Kresach*, Warszawa 1992.
- Pacholczykowa A., *Feliks Kon*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 3, Warszawa 1992.
- Pacholczykowa A., *Helena Heryngowa*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, Warszawa 1987.
- Samuś P., *Socjalistki w Królestwie Polskim przełomu XIX i XX w. Szkic do portretu zbiorowego*, [w:] *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarec, Warszawa 1994.
- Sandler S., *U początków marksistowskiej krytyki literackiej w Polsce. Bronisław Białobłocki*, Wrocław 1954.
- Sikorska-Kowalska M., *Asymilacja, patriotyzm, socjalizm. Heilpernowie, Konowie, Heryngowie – Żydzi – socjaliści – dylematy tożsamości*, [w:] „Należę do polskiej szkoły historycznej”. *Studia i szkice ofiarowane prof. Jakubowi Goldbergowi z okazji odnowienia doktoratu na Uniwersytecie Łódzkim*, red. R. Stobiecki, J. Walicki, Łódź 2010.
- Sikorska-Kowalska M., *Dom i polityka. Relacje międzypokoleniowe w rodzinach polskich socjalistów na przykładzie rodziny Heryngów*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013.
- Sikorska-Kowalska M., *Ku socjalizmowi. Przelamywanie barier kulturowych na przykładzie biografii żydowskich socjalistek działających w wielkich miastach Królestwa Polskiego – Warszawie i Łodzi*, „Acta Judaica Lodziensia. Studia i materiały” 2012, nr 1.
- Sikorska-Kowalska M., *Uczniowie Czernyszewskiego i Ławrowa. Recepcja rosyjskiej myśli narodnickiej wśród polskich socjalistów*, [w:] *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaszkiłniak, Gdańsk 2013.
- Sikorska-Kowalska M., *Zygmunt Heryng (1854–1931). Biografia lewicowego intelektualisty*, Łódź 2011.

- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2003.
- Trochimiak J., *Pisarze rosyjscy a Polska. A. Hercen, I. Turgieniew, M. Czernyszewski, M. Dobrołubow*, Siedlce 2006.
- Tych, *Jan Strożecki*, [w:] PSB, t. 44, Warszawa–Kraków 2006.
- Walicki A., *Polska, Rosja, marksizm*, Kraków 2011.
- Walicki A., *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973.
- Walicki A., *Stanisław Brzozowski – drogi myśli*, Warszawa 1977.
- Wolna Wszechnica Polska*, [w:] *Szkoły wyższe Rzeczypospolitej Polskiej*, wyd. 2, Warszawa 1930.

Marta Sikorska-Kowalska

**THE ENVIRONMENT OF RADICAL INTELIGENTSIA
AT THE TURN OF 19TH AND 20TH CENTURY. AN ATTEMPT AT A PORTRAIT**

The activists of socialist movement in 19th century underlined that it was created by intelligentsia. In memories we can find a characterisation of several types of intelligentsia and motives which led them to such radical ideological choices.

When we try to characterize an environment of radical intelligentsia we are necessarily involved into questions concerning patriotism, independence and Polish nationality. Very important is the relationship to left wing and socialism. Leaving leftism and searching for new ideas was typical for the “generation of disobedient”.

Investigation of biographies of leftist political activists, scientists and philanthropists show outstanding people, strongly engaged in social work for a class or local community. Members of radical intelligentsia are often outstanding scientists who additionally realised social work on great scale. In particular, they realised educational activity, and wide popularisation of several kinds of knowledge.

This attempt at devising a portrait of radical intelligentsia is showing the complex character of biographies of many members of this group. We try to provide an answer for the question: what was the ideological nexus of this generation.

Keywords: intelligentsia, socialism, the turn of the 19th and 20th centuries, collective portrait.